FARG‘ONA VODIYSI KULOLCHILIK MADANIYATINING TARIXIY SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Shamsiddinov Bahodir Mirzaaxmad o‘g‘li
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Namangan filiali
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi o‘qituvchisi Namangan davlat universiteti doktoranti
E-mail: b.shamsiddinov@kiut.uz
ORCID: 0009-0008-8054-5065

Annotatsiya

Maqolada Farg‘ona vodiysi kulolchilik madaniyatining miloddan avvalgi II ming yillikdan hozirgi davrgacha bo‘lgan tarixiy shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari tarixiy-etnografik materiallar asosida tahlil qilinadi. Chust madaniyati sopollari, antik davr Davan muhitidagi texnologik yangilanishlar, ilk va rivojlangan o‘rta asrlardagi shahar hunarmandchiligi, Qo‘qon xonligi davrida mahalliy maktablarning shakllanishi, sovet davridagi artel va korxona tizimi hamda mustaqillik yillaridagi tiklanish jarayonlari o‘zaro bog‘liq bosqichlar sifatida yoritilgan. Tadqiqot natijasida vodiy kulolchiligida uzluksizlik mutlaq o‘zgarmaslik emas, balki mahalliy xomashyo, usta-shogird tajribasi, bozor talabi va madaniy aloqalarning o‘zaro ta’siri orqali yuzaga kelgan moslashuvchan davomiylik ekanligi asoslanadi. Rishton, G‘urumsaroy, Qo‘qon, Namangan, Andijon, Chust va Quva markazlarining umumiy mintaqaviy an’ana doirasidagi o‘ziga xos jihatlari ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: Farg‘ona vodiysi, kulolchilik madaniyati, Chust madaniyati, Davan, Rishton, G‘urumsaroy, usta-shogird, sirlangan sopol, tarixiy etnografiya, hunarmandchilik.

Аннотация

В статье на основе историко-этнографических материалов анализируются

формирование и этапы развития гончарной культуры Ферганской долины со II тысячелетия до н. э. до современности. Керамика Чустской культуры, технологические изменения античного периода, городское ремесло раннего и развитого средневековья, формирование локальных школ в эпоху Кокандского ханства, артельная система советского времени и процессы возрождения в годы независимости рассматриваются как взаимосвязанные этапы. Обосновывается, что преемственность гончарной традиции проявлялась не как полная неизменность, а как адаптивная устойчивость, основанная на местном сырье, системе «устоз-шогирд», рыночном спросе и культурных контактах.

Ключевые слова: Ферганская долина, гончарная культура, Чустская культура, Давань, Риштан, Гурумсарай, традиция «устоз-шогирд», глазурованная керамика, историческая этнография, ремесло.

Abstract

This article examines the historical formation and developmental stages of the pottery culture of the Fergana Valley from the second millennium BCE to the present, drawing on historical and ethnographic evidence. Chust culture ceramics, technological changes in the ancient Davan environment, urban craftsmanship of the early and high Middle Ages, the formation of local schools under the Kokand Khanate, the Soviet artel and factory system, and post-independence revival are interpreted as interconnected stages. The study argues that continuity in the valley’s pottery was not absolute immutability but an adaptive persistence produced by the interaction of local raw materials, master-apprentice transmission, market demand, and cultural exchange. It also identifies the distinctive features of Rishtan, Gurumsaray, Kokand, Namangan, Andijan, Chust, and Kuva within a shared regional tradition.

Keywords: Fergana Valley, pottery culture, Chust culture, Davan, Rishtan, Gurumsaray, master-apprentice tradition, glazed ceramics, historical ethnography, craftsmanship.

KIRISH. Kulolchilik insonning kundalik ehtiyojlari, xo‘jalik tajribasi va estetik qarashlari bir buyumda mujassamlashadigan qadimiy hunar turlaridan biridir. Sopol idishning shakli faqat amaliy vazifani emas, balki oziq-ovqatni tayyorlash va saqlash usullarini, turar joy madaniyatini, savdo aloqalarini va mahalliy didni ham aks ettiradi. Shu sababli kulolchilik buyumlari arxeologik davrlashtirishda muhim manba bo‘lishi bilan birga, tarixiy etnografiya uchun ham avlodlararo tajriba, kasbiy guruhlar va mahalliy o‘zlikni o‘rganish imkonini beradi.

Farg‘ona vodiysi geografik jihatdan tog‘ tizmalari bilan o‘ralgan bo‘lsa-da, qadimdan Sharqiy Turkiston, Sug‘d, Choch va boshqa hududlarni bog‘lagan yo‘llar kesishgan makon bo‘lgan. Suv manbalari, dehqonchilik vohalari, soz tuproq va yoqilg‘i resurslarining mavjudligi kulolchilik ishlab chiqarishining shakllanishi uchun tabiiy asos yaratgan. Aholining zich joylashuvi va shaharlarning rivojlanishi esa sopol buyumlarga barqaror talabni ta’minlagan. Natijada vodiyda bir-biriga yaqin texnologik asosga ega, lekin rang, bezak, shakl va ustachilik terminlari bilan farqlanuvchi mahalliy markazlar yuzaga kelgan.

Mavzuning dolzarbligi ikki holat bilan belgilanadi. Birinchidan, Farg‘ona kulolchiligi ko‘pincha faqat Rishtonning moviy sirli buyumlari misolida talqin qilinadi; bu esa Chust, Quva, Andijon, Namangan, Qo‘qon va G‘urumsaroy singari markazlarning tarixiy hissasini yetarli darajada ochib bermaydi. Ikkinchidan, arxeologik keramika bilan XIX-XXI asrlardagi etnografik kulolchilik o‘rtasida bevosita va uzluksiz bog‘lanish mavjud degan tasavvur har doim ham dalillar bilan tekshirilmaydi. Texnologiya, shakl yoki bezakdagi o‘xshashlik tarixiy vorislikni ko‘rsatishi mumkin, biroq migratsiya, savdo va takroriy ixtiro ehtimolini ham hisobga olish zarur.

Tadqiqotning maqsadi Farg‘ona vodiysi kulolchilik madaniyatining asosiy tarixiy bosqichlarini aniqlash, har bir bosqichdagi ishlab chiqarish texnologiyasi va ijtimoiy tashkilotdagi o‘zgarishlarni tavsiflash hamda uzoq davom etgan an’ananing

barqaror va o‘zgaruvchan unsurlarini ajratishdan iborat. Shu maqsadda qadimgi keramika majmualari, yozma va ilmiy adabiyotlar, muzey kolleksiyalariga oid ma’lumotlar hamda hunarmandchilik bo‘yicha etnografik kuzatuvlar bir tizimda tahlil qilindi.

Maqolaning ilmiy yangiligi kulolchilik tarixini faqat uslubiy taraqqiyot sifatida emas, balki xomashyo bazasi, texnologik ko‘nikma, kasbiy bilimni uzatish, bozor va davlat siyosati o‘rtasidagi munosabatlar tizimi sifatida davrlashtirishga urinishdan iborat. Bunday yondashuv qadimgi sopol majmualardan zamonaviy badiiy kulolchilikka qadar bo‘lgan uzoq vaqt oralig‘ida ham uzluksizlik, ham uzilish va qayta tiklanish holatlarini ko‘rish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Farg‘ona vodiysi qadimgi va o‘rta asr keramikasini o‘rganish N. G. Gorbunova, B. A. Litvinskiy, B. Abdulg‘aziyeva, B. X. Matboboyev hamda B. M. Abdullayev tadqiqotlarida muhim o‘rin egallaydi. Gorbunova ilk temir davri va keyingi davr sopollarining shakl, tayyorlash usuli hamda bezak xususiyatlarini tahlil qilgan [1, 113-b.]. Litvinskiy G‘arbiy Farg‘ona qabristonlaridan topilgan keramika materiallarini tizimlashtirib, miloddan avvalgi II-I asrlarga oid qizil angobli buyumlarning tipologik tarkibini yoritgan [2, 166-b.]. Abdulg‘aziyevaning Sultonobod yodgorligi bo‘yicha ma’lumotlari vodiy sharqidagi antik davr keramika majmualarini aniqlashtiradi [3, 12-16-b.]. Matboboyevning qadimgi Farg‘ona madaniyatiga bag‘ishlangan tadqiqoti Quva va boshqa shahar yodgorliklaridagi kulolchilik rivojini umumlashtiradi [4, 60-b.].

Mavjud adabiyotlarning asosiy muammosi arxeologik davrlar va etnografik zamonaviylik ko‘pincha alohida ilmiy yo‘nalishlar sifatida o‘rganilganidadir. Arxeologlar sopolning xronologik belgilariga, san’atshunoslar rang va ornamentga, etnograflar esa ustalar hayoti hamda kasbiy an’analarga ko‘proq e’tibor beradi. Ushbu maqolada mazkur yo‘nalishlar tarixiy-genetik, qiyosiy-tipologik va tarixiy-etnografik

metodlar orqali o‘zaro bog‘landi. Buyumning texnik tavsifi bilan birga uning ishlab chiqaruvchisi, iste’molchisi va muomala muhiti ham tahlil birligi sifatida olindi.

Davrlashtirishda to‘rtta mezon qo‘llanildi: xomashyoni tayyorlash va pishirish texnologiyasi; qo‘lda yasashdan charx ishlab chiqarishiga o‘tish darajasi; bezak va sir tizimi; ishlab chiqarishning oilaviy ustaxona, mahalla, artel yoki korxona shaklida tashkil etilishi. Arxeologik sopol bilan keyingi etnografik material o‘rtasida ehtiyotkor qiyoslash amalga oshirildi: bir xil geometrik belgi yoki idish shakli avtomatik ravishda to‘g‘ridan-to‘g‘ri etnik vorislik dalili sifatida qabul qilinmadi. Aksincha, uzoq muddatli texnologik muhit va kundalik ehtiyojlarning o‘xshash yechimlarni qayta ishlab chiqarishi mumkinligi hisobga olindi.

NATIJALAR

Qadimgi dehqonchilik madaniyati va Chust bosqichi

Farg‘ona vodiysida kulolchilikning dastlabki taraqqiyoti o‘troq dehqonchilik manzilgohlarining shakllanishi bilan uzviy bog‘liq. Miloddan avvalgi II ming yillik oxiri va I ming yillik boshlariga mansub Chust madaniyati majmualarida qo‘lda yasalgan, sirtiga angob berilgan va geometrik naqshlar chizilgan idishlar keng uchraydi. Uchburchak, romb, to‘rsimon va parallel chiziqli kompozitsiyalar buyum yuzasini tartibli qismlarga ajratgan. Bu naqshlarni keyingi davr bezaklari bilan aynanlashtirish to‘g‘ri bo‘lmasa-da, idish yuzasini ritmik tashkil etish tamoyili vodiy badiiy tafakkurining qadimiy qatlamini ko‘rsatadi [1; 10, 575-b.].

Chust sopollarida ishlab chiqarish hali to‘liq ixtisoslashgan shahar hunari darajasiga yetmagan bo‘lsa ham, loyni tanlash, aralashmalar qo‘shish, sirtni tekislash va pishirish bo‘yicha barqaror ko‘nikma shakllangan. Bir xil shakllarning ko‘p takrorlanishi tajribaning jamoa ichida uzatilganini ko‘rsatadi. Buyumlarning maishiy vazifalari - ovqat pishirish, suv va don saqlash, dasturxon uchun idish tayyorlash - kulolchilikning dehqonchilik xo‘jaligidagi o‘rnini belgilagan. Shunday qilib, birinchi

bosqichning asosiy belgisi qo‘lda yasashga tayangan mahalliy ishlab chiqarish va bo‘yalgan geometrik bezakning uyg‘unligidir.

Antik davr va Davan muhitidagi ixtisoslashuv

Miloddan avvalgi so‘nggi asrlar va milodiy dastlabki asrlarda Farg‘ona vodiysida shaharlar, sug‘orma dehqonchilik va savdo aloqalarining kengayishi kulolchilikning ixtisoslashuvini jadallashtirdi. Charxda yasalgan idishlar ulushining ko‘payishi shakl standartlashuviga, yupqa devorli va simmetrik buyumlar ishlab chiqarishga imkon berdi. G‘arbiy Farg‘ona qabristonlari materiallarida qizil angobli idishlar, ko‘za, kosa va boshqa shakllar keng qayd etilgan [2, 166-b.]. Angob buyum sirtini silliq va jozibali qilish bilan birga pishirishdagi rang notekisligini yashirgan texnologik qatlam vazifasini bajargan.

Davan davri kulolchiligini faqat tashqi ta’sir natijasi sifatida tushuntirish yetarli emas. Savdo yo‘llari yangi shakl va estetik namunalarni olib kirgan bo‘lsa-da, ularning mahalliy loy xususiyatiga va iste’mol odatlariga moslashishi vodiy ustalarining faol tanlovini talab qilgan. Shu bois bu bosqichda texnologik transfer bilan mahalliy davomiylik bir vaqtda kuzatiladi. Standartlashgan buyumlar bozor almashinuvini kuchaytirgan, biroq qo‘lda yasalgan xo‘jalik idishlari ham maishiy muhitda yashashda davom etgan.

Ilk va rivojlangan o‘rta asrlarda shahar kulolchiligi

V-VI asrlarda Farg‘ona keramikasida qo‘shni Qovunchi madaniyati va Sug‘d bilan aloqalar seziladi. N. G. Gorbunova ayrim majmualarda charxda yasalgan idishlar ulushi kamayganini, shakl va bezak tarkibida o‘zgarishlar yuz berganini qayd etadi [1, 113-b.]. Bu holatni hunarning umumiy tanazzuli deb emas, siyosiy-iqtisodiy muhit va iste’mol tarkibining o‘zgarishiga moslashuv sifatida ko‘rish maqsadga muvofiq. Chunki kulolchilik texnologiyasi butunlay yo‘qolmagan, keyingi shahar yuksalishi davrida yanada murakkab shaklda namoyon bo‘lgan.

IX-XII asrlarda Quva, Axsikent va boshqa shahar markazlarining taraqqiyoti kulolchilik ishlab chiqarishiga yangi sur’at berdi. Ustaxonalarning shahar mahallalarida jamlanishi, xumdon qurilishi, ish taqsimoti va bozor uchun seriyali mahsulot tayyorlash kuchaydi. Sirlangan sopol idishlar dasturxon madaniyatining muhim qismiga aylandi. Oq yoki och rangli angob ustiga rangli bo‘yoq bilan naqsh tushirish, shaffof sir bilan qoplash hamda epigrafik va o‘simliksimon kompozitsiyalardan foydalanish mahsulotning badiiy qiymatini oshirdi.

Quva qazilmalarida aniqlangan sopol majmualari shaharning uzoq davom etgan hunarmandchilik tajribasini ko‘rsatadi [4, 60-b.]. O‘rta asr kulolchiligi xonadon ehtiyoji bilan cheklanmay, mintaqalararo savdo tizimiga qo‘shilgan. Buyum shaklining me’yorlashuvi, sir tarkibi va bezak uslubi ustaxonalarning o‘zaro tajriba almashganidan dalolat beradi. Shu bilan birga kundalik ovqatlanish odatlari mahalliy shakllarni saqlab qolgan: kosa, lagan, ko‘za, xum va oftoba singari buyumlar funksional zaruratga ko‘ra turli hajmda ishlab chiqarilgan.

O‘rta asr bosqichining muhim natijasi kulolchilikning to‘laqonli shahar kasbiga aylanishidir. Bu davrda xomashyo qazib olishdan tayyor buyumni sotishgacha bo‘lgan zanjir murakkablashgan; kulol, naqqosh, sirlovchi va xumdon bilan shug‘ullanuvchi ishlarning ayrimlari ixtisoslashgan bo‘lishi mumkin. Bunday ishlab chiqarish muhiti keyingi asrlarda mahalla va ustoz-shogird tizimi shakllanishi uchun ijtimoiy zamin yaratgan.

XVI-XIX asrlarda mahalliy maktablarning shakllanishi

Temuriylardan keyingi siyosiy parokandalik va xonliklarning shakllanishi badiiy jarayonlarning mahalliylashuvini kuchaytirdi. Farg‘ona vodiysida Qo‘qon xonligining siyosiy va iqtisodiy markaz sifatida yuksalishi hunarmandchilik bozorlarini birlashtirdi. XIX asrga kelib Rishton va G‘urumsaroy yetakchi markazlar, Qo‘qon, Namangan, Andijon va boshqa shaharlar esa ular bilan uzviy aloqadagi mahalliy o‘choqlar sifatida

namoyon bo‘ldi [6; 12]. Farg‘ona maktabi Xo‘jand, Konibodom va Chorku markazlari bilan ustalar qatnovi, buyum savdosi va texnologik tajriba orqali bog‘langan.

Rishtonning taraqqiyoti avvalo sifatli qizg‘ish-sarg‘ish loy zaxiralari va ishqoriy sir uchun zarur tabiiy komponentlar bilan bog‘liq edi. Mahalliy ustalar loyni uzoq muddat ezish, tindirish, charxda shakl berish, angoblash, naqshlash, sirlash va ikki bosqichli pishirish jarayonini avloddan-avlodga o‘tkazganlar [5]. Ishqoriy sir ostidagi moviy, feruza, yashil va jigarrang tuslar Rishton buyumlarining taniqli rang tizimini hosil qilgan. Bezakda islimiy o‘simlik shakllari, anor, bodom, qalampir, qush va baliq tasvirlarining stilizatsiyasi, shuningdek geometrik to‘r va romblar qo‘llangan.

XIX asr Rishton ustalari ishlab chiqaradigan mahsulotiga qarab ko‘zagar, xumchi, xazrakipaz, zarpaz va chinnipaz kabi kasbiy yo‘nalishlarga ajralganligi haqidagi ma’lumotlar hunarning ichki tabaqalanishini ko‘rsatadi [12]. Katta hajmli sirlanmagan xum yasash bilan nozik chinnisimon lagan tayyorlash bir xil xomashyo va xumdon sharoitida ham turlicha mahorat talab qilgan. Usta maqomi faqat texnik malaka bilan emas, sir retsepti, naqsh repertuari va shogird yetishtirish qobiliyati bilan belgilangan.

Rishtonlik Abdujalol, Abdujamil va Abdulla Kulol nomlari ishqoriy sirlash va koshinkorlik an’analarini tiklagan ustalar sifatida eslanadi. Xudoyorxon o‘rdasi bezaklarida rishtonlik ustalarning ishtiroki kulolchilik bilan me’moriy keramika o‘rtasidagi uzviy aloqani ko‘rsatadi [12]. Rangli koshin, geometrik modullar va kufiy yozuvga o‘xshash kompozitsiyalar saroy bezagini yaratishda kulolning texnologik imkoniyatini me’moriy miqyosga olib chiqqan.

G‘urumsaroy maktabi ham vodiy madaniyatida alohida o‘rin egalladi. Uning buyumlari kompozitsiyaning qat’iyligi, ranglar nisbatining o‘ziga xosligi va mahalliy ustalar sulolasi bilan ajralib turgan. Qo‘qon, Namangan, Andijon va Chust ustalari esa yirik markazlarning ta’sirini mahalliy iste’mol talabi bilan uyg‘unlashtirgan. Markazlar o‘rtasidagi farq yopiq hududiy chegarani emas, bir maktab doirasidagi ijodiy

almashinuvni anglatgan. Ustalar mavsumiy safar qilgan, boshqa markazlarda ishlagan va naqsh yoki sir tayyorlash usullarini moslashtirgan [6].

XIX asr oxiridan Rossiya sanoat mahsulotlari, ayniqsa chinni va metall idishlarning kirib kelishi sopol buyumlar bozorini o‘zgartirdi. Arzon fabrika mahsulotlari ayrim kundalik idishlarga talabni kamaytirgan bo‘lsa-da, mahalliy kulolchilik marosim, dasturxon, suv saqlash va bezak ehtiyojlariga moslashib yashab qoldi [7]. Bu davrda an’ananing barqarorligi aynan o‘zgarishga javob bera olishida namoyon bo‘ldi: ustalar buyum o‘lchami va assortimentini yangiladi, lekin mahalliy rang va bezak orqali mahsulotning tanishligini saqladi.

XX asrda artel va korxona tizimi

XX asrning dastlabki o‘n yilliklari an’anaviy ustaxona tizimi uchun murakkab davr bo‘ldi. Siyosiy o‘zgarishlar, mulkchilik shakllarining almashishi va bozor tarmoqlarining qayta tashkil etilishi ko‘plab oilaviy ustaxonalarning faoliyatiga ta’sir ko‘rsatdi. Keyinchalik kulollar artel va ishlab chiqarish korxonalariga birlashtirildi. Bu tizim xomashyo ta’minoti va mahsulot sotuvini markazlashtirdi, ustalarga barqaror ish imkonini berdi, biroq individual retsept va ustaxona mustaqilligini chekladi.

1930-yillarda Toshkent va Samarqandda tajriba hamda o‘quv ustaxonalarining tashkil etilishi xalq amaliy san’ati ustalarini tayyorlashni institutsional shaklga olib keldi [13, 67-b.]. Farg‘ona vodiysida ham an’anaviy kulollar davlat buyurtmalari va ko‘rgazma tizimiga jalb etildi. Mahsulotning o‘lchami, sifati va tiraji bo‘yicha talablar standartlashdi. Ayrim shakl va bezaklar ommaviy ishlab chiqarishga moslashtirildi, natijada qo‘l mehnatiga xos mayda farqlar kamaydi.

Shu bilan birga sovet davri faqat uzilish davri emas edi. Muzeylar, ekspeditsiyalar va san’atshunoslik nashrlari ko‘plab ustalar nomi, buyum shakli va texnologik atamalarni hujjatlashtirdi [5; 6; 7]. Uzoq Shermatov, Xolmat Yunusov, Usta Ibrohim Komilov singari ustalar an’anaviy maktabni yangi tashkiliy sharoitda davom

ettirishga hissa qo‘shdi. Ko‘rgazmalar va rassomlar bilan hamkorlik kulolchilikni oddiy ro‘zg‘or buyumidan dekorativ-amaliy san’at asari maqomiga olib chiqdi.

1960-1980-yillarda turizm, respublika va ittifoq miqyosidagi ko‘rgazmalar badiiy kulolchilikka yangi bozor yaratdi. Biroq ishlab chiqarish rejasiga bo‘ysundirilgan seriyalilik ayrim markazlarda uslubiy bir xillashuvni kuchaytirdi. Tabiiy ishqoriy sir o‘rniga sanoat sirlari qo‘llanishi, tayyor pigmentlardan foydalanish ham mahsulotning rang va sirt sifatini o‘zgartirdi. Shunga qaramay, ustoz-shogird tajribasi oilada va korxona ichida norasmiy ravishda saqlanib, mustaqillik yillaridagi tiklanish uchun muhim bilim zaxirasini yaratdi.

Mustaqillik davrida tiklanish va yangi taraqqiyot

1990-yillardan boshlab milliy madaniy merosga bo‘lgan ijtimoiy qiziqishning kuchayishi hunarmandlar faoliyatiga yangi imkoniyatlar ochdi. Xususiy ustaxonalar qayta tiklandi, usta-shogird ta’limi oilaviy va mahalla muhitida faollashdi. 1997-yildagi xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san’atni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan farmon hunarmandlar uchun tashkiliy va iqtisodiy rag‘batlarni kuchaytirdi [14]. Keyingi hujjatlar nomoddiy madaniy merosni ilmiy o‘rganish va targ‘ib qilishni davlat siyosatining alohida yo‘nalishiga aylantirdi [15].

Mustaqillik davrida Rishton kulolchilikning xalqaro ramziga aylandi. Ustalar an’anaviy ishqoriy sirni qayta tiklash, eski naqshlarni o‘rganish va mualliflik uslubini yaratishga intildilar. Turizm va eksport bozorining o‘sishi lagan, kosa va ko‘zalar bilan birga suvenir, interyer buyumi va kolleksion asarlar ishlab chiqarishni kengaytirdi. Buyumning vazifasi o‘zgargan sari uning o‘lchami, kompozitsiyasi va taqdimoti ham o‘zgardi. Biroq mahalliy loy, qo‘l charxi va moviy-feruza palitrasi mahsulotning hududiy identifikatori bo‘lib qoldi.

G‘urumsaroy, Namangan, Andijon, Chust, Qo‘qon va Quva kabi markazlarda tiklanish bir xil sur’atda kechmadi. Ayrim joylarda usta sulolalari va bozor mavjudligi an’anani saqlagan bo‘lsa, boshqa joylarda faol ustalar soni kamaydi yoki ishlab

chiqarish epizodik tus oldi. Shu sababli Farg‘ona kulolchiligini faqat muvaffaqiyatli markaz misolida baholash hududiy xilma-xillikni yashiradi. Kam o‘rganilgan markazlarda dala tadqiqotlari, ustalar nasabnomasi, mahalliy terminlar va xumdon qoldiqlarini qayd etish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

MUHOKAMA

Tahlil natijalari Farg‘ona vodiysi kulolchilik tarixida uch turdagi davomiylikni ajratish mumkinligini ko‘rsatdi. Birinchisi texnologik davomiylik bo‘lib, loyni tanlash, tindirish, charxda shakl berish va xumdon pishirig‘i kabi asosiy amallarni qamrab oladi. Ikkinchisi funksional davomiylikdir: kosa, lagan, ko‘za va xum shakllari aholi turmushidagi oziq-ovqat hamda suv bilan bog‘liq ehtiyojlar tufayli uzoq yashagan. Uchinchisi ijtimoiy davomiylik bo‘lib, kasbiy bilimning ustozdan shogirdga, ko‘pincha oila doirasida o‘tishida namoyon bo‘ladi. Bu qatlamlarning har biri turli davrda har xil darajada saqlangan.

Rishtonning yetakchi mavqei vodiydagi boshqa markazlarni uning oddiy nusxasi sifatida ko‘rishga asos bo‘lmaydi. G‘urumsaroyning kompozitsiyasi, Chust va Namangan atrofidagi uy-ro‘zg‘or buyumlari, Qo‘qonning saroy va bozor muhiti, Quvaning qadimgi shahar tajribasi umumiy mintaqaviy an’ananing turli ko‘rinishlarini tashkil etadi. Markazlar o‘rtasidagi ustalar qatnovi va mahsulot almashinuvi chegara emas, tarmoq modelini qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi. Kelgusida kulolchilik maktablarini ma’muriy hudud bo‘yicha emas, ustalar qarindoshligi, shogirdlik yo‘li, sir retsepti va mahsulot savdosi yo‘nalishlari bo‘yicha xaritalash samarali bo‘ladi.

Sovet davri bahosida ham ikki tomonlama yondashuv zarur. Artel va fabrika tizimi ayrim an’anaviy retseptlarni cheklagan va standartlashuvni kuchaytirgan, shu bilan birga ustalarni ish, xomashyo va ko‘rgazma maydoni bilan ta’minlagan. Ilmiy ekspeditsiyalar ham aynan shu davrda yo‘qolish xavfidagi termin, shakl va usta nomlarini qayd etgan. Demak, bu davrni faqat tanazzul yoki faqat modernizatsiya

sifatida emas, bilimning bir tashkiliy shakldan boshqasiga o‘tish jarayoni sifatida baholash kerak.

Tarixiy-etnografik tadqiqot uchun asosiy vazifa tayyor buyumni tavsiflashdan ishlab chiqarish jarayonini hujjatlashtirishga o‘tishdir. Loy olinadigan joy, material nomi, sir tarkibi, xumdon tuzilishi, pishirish harorati haqida ustalarning amaliy bilimi, mehnat taqsimoti, ayollar va yoshlarning ishtiroki, buyumning sotilish yo‘li va xaridor talabi muntazam qayd etilishi lozim. Foto, video, chizma va og‘zaki tarix yozuvlari birgalikda yaratilsa, kelajak avlodlar uchun faqat bezak namunasi emas, butun hunar tizimi saqlanadi.

XULOSA

Farg‘ona vodiysi kulolchilik madaniyati uzoq tarixiy jarayon davomida shakllangan ko‘p qatlamli hodisadir. Uning dastlabki asoslari Chust va unga yaqin qadimgi dehqonchilik madaniyatlarining qo‘lda yasalgan, angoblangan va bo‘yalgan sopollarida ko‘rinadi. Antik davrda charx texnologiyasi, qizil angob va tirnama bezakning kengayishi ishlab chiqarish ixtisoslashuvini kuchaytirdi. Ilk va rivojlangan o‘rta asrlarda shaharlar taraqqiyoti sirlangan sopol, murakkab bezak va bozor uchun seriyali mahsulot ishlab chiqarishni rivojlantirdi.

XVI-XIX asrlarda siyosiy va iqtisodiy markazlarning mahalliylashuvi Rishton, G‘urumsaroy, Qo‘qon, Namangan, Andijon va boshqa o‘choqlarning mintaqaviy maktab sifatida shakllanishiga olib keldi. Rishton sifatli xomashyo, ishqoriy sir va moviy-feruza rang tizimi bilan yetakchi mavqega ega bo‘ldi. Biroq vodiy kulolchilik madaniyati bir markazli emas; uning hayotiyligi ustalar, bozorlar va texnologiyalar o‘rtasidagi doimiy almashinuv bilan ta’minlangan.

XX asrda artel va korxona tizimi an’anaviy ustaxona mustaqilligini o‘zgartirgan bo‘lsa-da, ustalar faoliyati, ko‘rgazmalar va ilmiy qaydlar orqali kasbiy bilimning muhim qismi saqlanib qoldi. Mustaqillik yillarida xususiy ustaxonalar, usta-shogird ta’limi, turizm va davlatning meros siyosati an’anani qayta jonlantirdi. Hozirgi

bosqichda asosiy vazifa tarixiy texnologiyalarni muzlatib qo‘yish emas, ularning mazmunini buzmagan holda zamonaviy iqtisodiy va estetik ehtiyojlarga mos rivojlanishini ta’minlashdir.

Tadqiqot natijasida Farg‘ona kulolchiligidagi tarixiy davomiylik moslashuvchan vorislik sifatida tavsiflandi. Bu vorislik mahalliy xomashyo, kundalik ehtiyoj, usta-shogird instituti, madaniy aloqalar va bozor talabining birgalikdagi ta’siri orqali yuzaga kelgan. Kelgusida Chust, Quva, Andijon, Namangan va G‘urumsaroy markazlarida kompleks dala tadqiqotlari o‘tkazish, ustalar genealogiyasi va texnologik terminlarni qayd etish, arxeometrik tahlillar orqali qadimgi hamda zamonaviy sopol tarkibini qiyoslash muhim ilmiy natijalar berishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Gorbunova, N. G. (1962). K istorii Fergany v epokhu rannego zheleza. Sovetskaya arkheologiya, 4, 110-126.
2. Litvinskiy, B. A. (1973). Keramika iz mogilnikov Zapadnoy Fergany. Moskva: Nauka.
3. Abdulgaziyeva, B. (1997). Issledovaniye poseleniya Sultanabad. Srednyaya Aziya: arkheologiya, istoriya, kultura, 12-16. Moskva.
4. Matboboyev, B. X. (2009). Qadimgi Farg‘onaning ilk va o‘rta asrlar davri madaniyati. Tarix fanlari doktori dissertatsiyasi avtoreferati. Samarqand.
5. Rahimov, M. K. (1961). Rishtonning badiiy kulolchiligi. Toshkent.
6. Jadova, L. A., Derviz, G. G., Mitlyanskiy, D. Yu., & Jdanko, I. A. (1974). Sovremennaya keramika narodnykh masterov Sredney Azii. Moskva: Sovetskiy khudozhnik.

7. Morozova, A. S., Avedova, N. A., & Mahkamova, S. M. (1979). O‘zbekiston xalq san’ati. Toshkent.

8. Ashirov, A. A. (2014). Etnologiya. Toshkent.

9. Usmonov, A. (2023). Badiiy hunarmandchilik bilan bog‘liq nomoddiy madaniy meroslar. FarDU ilmiy xabarlari, 1, 241-246.

10. Abdullayev, B. M. (2023). Farg‘ona vodiysi so‘nggi bronza va ilk temir davrida. FarDU ilmiy xabarlari, 1, 571-578.

11. Abdullayev, B. M. (2022). Qadim Farg‘ona markazlashgan Davan davlati asoschilari. O‘zbekiston arxeologiyasining dolzarb masalalari Respublika ilmiy konferensiyasi materiallari, 28-32. Samarqand.

12. Mo‘ydinova, D. M. (2023). Qo‘qon xonligida shakllangan moviy kulolchilik maktablari. Oriental Art and Culture, 4(6), 243-247.

13. Mamasoliyeva, Sh. L. (2021). Xalq hunarmandchiligi. Samarqand: SamDU nashri.

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-1741-son Farmoni. (1997, 31-mart). Xalq badiiy hunarmandchiliklari va amaliy san’atini yanada rivojlantirishni davlat yo‘li bilan qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida.

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-405-son qarori. (2023, 25-dekabr). Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish, ilmiy o‘rganish va targ‘ib qilishni rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida.

16. UNESCO. (2003). Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish to‘g‘risidagi konvensiya. Parij.

17. O‘zbekiston Respublikasi UNESCO ishlari bo‘yicha Milliy komissiyasi. (2017). O‘zbekiston nomoddiy madaniy merosi. Toshkent.

18. Usmonov, A. R. (2025). Farg‘ona vodiysi kulolchiligi tarixi. The Lingua Spectrum, 2, 609-616.

19. Hakimov, A. A. (2022). O‘zbekiston san’ati tarixi. Qadimgi davrlar, o‘rta asrlar, hozirgi zamon. Toshkent: Zilol buloq.

20. Abdullayev, B. M. (2022). Farg‘ona vodiysi ilk temir davri madaniyatlari. Issues of the Central Asian History in World Historiography, 100-107. Farg‘ona.

21. Gulbaxor, M., & Bahodir, S. (2025). TIL O ‘RGANISHDA CHATGPT, TARJIMA TIZIMLARI VA ULARNING SAMARADORLIGI. TADQIQOTLAR, 76(3), 17-21.

22. Muzaffar, G., & Bahodir, S. (2025). INSON ORGANIZMIDA UCHRAYDIGAN ICHKI KASALIKLAR. TADQIQOTLAR, 76(2), 71-74.

23. Bakhodir, S., & Dilshoda, R. (2025). EASTERN THINKERS OF THE ERA OF THE FIRST RENAISSANCE. Global Science Review, 8(1), 682-687.

24. Zebo, N., & Bahodir, S. (2025). O ‘RTA ASRLARDA ANGLIYA (V-XV ASRLAR). Global Science Review, 11(1), 85-90.

25. Шамсиддинов, Б., & Гуламов, М. (2023). ЛОГИЧЕСКИЕ СООТНОШЕНИЯ ФИЛОСОФИИ С ЛИТЕРАТУРОЙ. Oriental Art and Culture, 4(3), 332-335.

26. Shamsiddinov, B. J., & Jakbaraliyva, Z. (2022). Scientific and Empirical Relations of Philosophy and Literature. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 7, 70-73.

27. Abdullaev, U. B., & Shamshiddinov, B. (2024). O ‘RTA ASRLAR YOZMA MANBALARIDAGI ETNIK NOMLAR. Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar, 1(1).

28. Шамсиддинов, Б. Ж., & Жакбаралиева, З. О. (2022). АБУ АЛИ ИБН СИНО ТИББИЙ ТАРБИЯ ХУСУСИДА. Oriental Art and Culture, 3(2), 670-674.

29. Shamsiddinov, B. (2022). The importance of supporting innovative activities of entrepreneurs in uzbekistan. ASIA PACIFIC JOURNAL OF MARKETING & MANAGEMENT REVIEW ISSN: 2319-2836 Impact Factor: 8.071, 11(11), 165-170.

30. Шамсиддинов, Б. Ж. (2023). МАМЛАКАТИМИЗ МИЛЛИЙ ЮКСАЛИШНИНГ ИЖТИМОИЙФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ. Oriental Art and Culture, 4(5), 345-350.

31. Шамсиддинов, Б. (2020). Тарбия жараёнида шар мутафаккирларининг қ педагогик ва психологик қарашлари. In Актуальные вопросы развития современного общества, экономики и профессионального образования (pp. 268-271). Российский государственный профессионально-педагогический университет.

32. Shamsiddinov, B. B. DINSHUNOSLIKNING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI.

33. Shamsiddinov, B. B. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi.

34. YANGI, V. T. V. M., & YONDASHUVLARI, T. H. OZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TALIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI “ZAMONAVIY JAHON TARIXSHUNOSLIGIDA FARG’ONA.

35. YANGI, V. T. V. M., & YONDASHUVLARI, T. H. OZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TALIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI “ZAMONAVIY JAHON TARIXSHUNOSLIGIDA FARG’ONA.

36. Shamsiddinov, B. B. DINSHUNOSLIKNING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI.

37. Shamsiddinov, B. B. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi.

38. Shamsiddinov, B. M. U. (2026, June). HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC FEATURES OF POTTERY-RELATED RITUALS IN THE FERGANA VALLEY. In *International Conference Platform* (No. 6, pp. 135-143).